

КРИТИКА НА ПРЕВОДА ИЛИ КРИТИКА НА ПРЕВОДНАТА ЛИТЕРАТУРА?

ХРИСТО СТЕФАНОВ

Може би заглавието на моя доклад ще прозвучи някому малко провокативно. Но никой, надявам се, няма да отрече, че тази дилема съществува *реално* в собствената ни критическа практика. Тя впрочем вече се приема като някаква безусловна даденост, която — и да не сме съгласни с нея — надали можем да променим. Ето само един пример: в задълбочения и аналитичен доклад на Любомир Илиев за теорията, историята и критиката на превода и преводната литература през 1983 г. (вж. сп. „Литературна мисъл“, кн. 7 от 1984 г.) се оперира — като нещо естествено! — с двуделението на критиката на преводна творба „като книга“ и „като превод“. И не е виновен авторът, защото той просто се съобразява с реалното положение на нещата. . .

Оттук обаче възникват някои „болни“ въпроси, главните от които ще се опитам да поставя в по-нататъшния ход на изложението. А сега искам да насоча вниманието ви върху най-премълчавания от тях. Щом приемаме, че критиката на преводна литература и критиката на превода като изкуство могат да съществуват и *поотделно* (друг въпрос е трябва ли, кога и доколко), нека проследим разликата между тях в съдържателен аспект, а оттам — и с оглед *обществено-въздействието* на критиката, което всъщност е основният показател за смисъла или безсмислието на нашите усилия. И без пространни теоретизации е ясно, че *критиката на преводна литература* разглежда творбата като идейно-естетически факт, без да преценява качествата на превода. Това, разбира се, я прави едностранчива и несправедлива по отношение труда на преводача. Но *дори и такава*, тази критика може да разчита на цялата аудитория на литературната критика. И обратно—„чистата“ *критика на превода* анализира само претворяването на произведението на български език, давайки във връзка с това съвсем бегла, повърхностна и несистемна информация за специалността му като литературен факт. Така автоматически тя преминава в разряда „четиво за специалисти“ и едва ли може да заинтересува някого, освен колегите преводачи, издателските работници и евентуално някои студенти, усетили вече влечение към превода. . .

Безспорно реалното положение на нещата е по-сложно от абстрактните схеми. Първо, съществуват някои видове превод, които се нуждаят именно и *единствено* от такъв вид критика — синхронен, консекутивен, превод на техническа литература и пр. Те обаче не са обект на настоящия доклад, пък и — в скоби казано — *преценката* им едва ли може да претендира за статута на критика в същинския смисъл на думата. И, второ— при появата на нов превод на класическа творба, която отдавна е позната на нашия читател, донякъде оправдано е вниманието да се съсредоточи предимно върху майсторството (или неумението) на преводача. . . Но това са, общо взето, изключения. А как да си обясним поредицата „не-частни случаи“, когато се говори за книгата така, сякаш тя се е „самопревела“ на български; или — още по-лошо — разглежда се *как* е преведено нещо, без изобщо да се споменава *какво* е това „нещо“? Нека не забравяме и друго: от теоретическа гледна точка разглеждането на преводната творба „като книга“ (да си послужи и аз с терминологията на Л. Илиев) е възможно; но *преценката* й *само* „като превод“ е абсурдна! Защото тогава изкуството на превода се свежда до механичен сбор

от технически похвати, без изобщо да се споменава доколко те се свързват в онова *свърхуменно* (по определения на Аристотел) единство, което наричаме художествена творба! С риск да бъда обвинен в „цехов патриотизъм“, ще си позволя един съвсем нагледен пример. Ако някой напише рецензия за българска книга, в която проследява доколко авторът владее фабулирането, диалога, пейзажа и пр., но без изобщо да се интересува *каква* казва *чрез* тях той (по-точно — чрез единството на отделните компоненти на творбата, ако такова е постигнато, разбира се), — смее да вярвам, че подобна рецензия няма да намери място на страниците на нашия — макар и не свърх-взискателен — литературен печат. За преводни книги такива рецензии обаче се появяват...

Впрочем, аз сякаш се увлякох да доказвам отдавна известни истини. И вместо това приятно, но безполезно занимание трябва да обясня защо поставям този въпрос в центъра на настоящия доклад, посветен на изяви на младите в критиката на преводна литература и изкуството на превода. Първо — защото една немалка част от тази критика е дело на млади преводачи или литературни критици, които проявяват интерес и към чужди literaturи. И, второ — защото техните изяви ни дават и отделни образци на преодоляване на тази изкуствена дилема, но и — за съжаление — много повече примери за грешките, до които води тя.

А и още едно основание имам да поставя този въпрос сега и тук — и то е новоприетата „Програма на СГБ за развитието на критиката на преводната литература и на преводаческото изкуство“. Дошла като отговор на партийната повеля за извисяване на литературно-художествената критика, тази програма, разбира се, има много по-широк обхват (което произтича от комплексния ѝ характер) и дългосрочна перспектива. Но и в нея основателно акцентът е поставен върху преценяването на преводната литература от идеологическо, идейно-тематично и естетическо гледище, без същевременно да се подценява преценката на претворяването ѝ на български език. И едва ли трябва специално да изтъквам, че осъществяването на *синтеза* на тези два подхода е до голяма степен дълг именно на младата смяна в критиката на превода и преводната литература.

За да слезем от теоретическите висини на твърдата почва на фактите, ще се спра — съвсем конспективно — на два въпроса: *кадровият потенциал* на младата критика на превода и преводната литература и основните *трибуни*, с които разполага тя.

Кратката справка, която ми бе предоставена от КМПР, съдържа почти четиридесетина имена, към които трябва да бъдат прибавени и двама-трима утвърдени млади литературни критици като Николай Петев, Сергей Райков, Георги Цанков. Цифрата, не ще и дума, е внушителна, но бързам веднага да ви успокоя, че опасността от масово критическо нашествие едва ли е голяма. Защото повечето от посочените в списъка са млади преводачи, които от време-навреме пописват и рецензии. Даже не знам дали множественото число е уместно, защото много от тях са написали за три години по една-единствена рецензия (изключвам отзивите във в. „АБВ“), да не говорим за по-големи публикации. Затова си позволявам да тълкувам тази цифра не като свидетелство за масов интерес, а точно обратното — като израз на затруднения на редакциите да намерят постоянни свои автори. Пък и реално ли е да очакваме изобилие от критически таланти — нали още дядо Благоев го наричаше „най-редкостен“? Естествено е на младини мнозина „да пописват“ и рецензии, а времето постепенно ще отсее онези неколцина, които имат и дарбата, и волята — бих добавил и саможертвеността, ако не звучеше малко гръмко — да превърнат критиката на превода и преводната литература в своя творческа съдба. (Това съвсем не изключва успоредното занимание с още нещо — било с преводаческа дейност, било с критика на българската литература.) И за радост мога да кажа, че в изминалите от предишния преглед години се очертават няколко такива имена — поне пет-шест, което никак не е малко.

Пак от материалите, изпратени ми от КМПР, следва, че младите нямат изяви в областта на теорията на превода, а тези в историята на превода се свеждат до очерците на Марина Иванова за Владимир Мусаков и на Георги Цанков за Димитър Полянов в сборника „Майстори на превода“. Без да подценявам добросъвестната, научно задълбочена работа на М. Иванова, вземам този факт като повод да изтъкна, че в последно време Г. Цанков се очертава като един от най-разностранный и зрели критици на преводната литература и превода. Той познава добре руската класическа и съветската literaturи, също както и френската; запознат е с историята на превода у нас, което личи не само в споменатия очерк, но и например в рецензията му за

„Избрани творби“ от Ал. Блок (сп. „Факел“, кн. 1 от 1981 г.). Г. Цанков участва активно в литературния печат с различни по жанр критически материали — от свръхкратките отзиви във в. „АБВ“ до разгърнати аналитични рецензии в сп. „Панорама“ или „Факел“. При него няма да срещнем — с отделни изключения — разкъсване на анализа на книгата като литературен факт от оценката на превода, което прави изводите му аргументирани, независимо дали споделя радостта си от някой творчески успех или своя гняв от случаните на явно невежество и безотговорност. Затова и закономерно той стигна до по-големи обобщения — имам предвид доклада му за преводната проза от западни и неславянски езици, чиято ерудираност, компетентност и артистичност не може да бъде отречена от никого — независимо от естествените частни несъгласия с една или друга оценка. . .

Като че ли отново се отклоних, но мисля, че главната задача на този доклад — и въобще на този преглед — е да посочи открояващото се присъствие на вече оформени критики или преводачи. Инак педантичното посочване на всеки библиографски факт само ще нивелира постиженията, ще размеси зърното и плявата, вместо да ги отдели. Впрочем и от библиографска гледна точка картината на критиката на превода и преводната литература не е издържана в розови тонове. Като изключим в. „АБВ“ — защото отзивите в него имат определена информационна стойност, но не могат да бъдат обект на изследване като критическа дейност, — младите присъствуват съвсем епизодично — тоест практически отсъствуват — от страниците на в. „Пулс“. Подобно е положението с в. „Народна култура“, който — особено в последно време — сякаш „се сбогува“ с критиката на преводна литература и превода. Но така е и с в. „Литературен фронт“: не е мое право да пренебрегам доколко той прави нещо за развитието на критиката на преводна литература, ала съм длъжен да отбележа нещо друго. А именно: по самия си характер в. „Литературен фронт“ разглежда преводната книга *преди всичко* като социокултурен факт. И се оказва, че много малко преводачи — за разлика от литературните критици — са способни да отговорят на изискванията на вестника. Така от младите там най-чести автори са Николай Петев, Панко Анчев, Сергей Райков. . .

Какво остава? Естествено, двете специализирани списания — „Факел“ и „Панорама“, където наистина намираме най-много рецензии от млади автори — над 10 във „Факел“ и почти 40 в „Панорама“. По-нататък ще се спра поотделно на двата основни „терена“ на критиката на превода и преводната литература, а тук искам да отбележа *както не намираме* и в тях. Почти не намираме обзорни и проблемни статии за дадени национални literatury (изключенията се броят на пръсти, едно от тях е статията на С. Райков за преводната поезия, отпечатана във в. „Литературен фронт“). Но и доколко ги има, в тях отсъствуват паралелите между световната и нашата литература, търсенето на онзи *диалог* между различните култури, който реално съществува, ала остава неоткрит и неосмислен критически. А това означава, че критиката на преводна литература е още на равнището на отделния факт, докато осмислянето на процесите и тенденциите — при този несъмнен подем на превода и издаването на преводна литература! — на взаимодействие и с българското изкуство на словото тепърва предстои. . .

И още една липса не мога да отмина — липсата на критически портрети на видни световни писатели. Тоест такива се появяват от време на време (за да ги прочетем след месец-два като предговори към някоя книга), но в тях по правило липсват какъвто и да е анализ и оценка на преводите. И как няма да липсват! От личен опит мога да свидетелствувам, че в случая една уж дребна, техническа причина — издателските срокове — се оказва фатална. Написал съм поне десетина предговора в последните няколко години, но само в *един-единствен* случай ми е бил предоставен и самият превод. Така се стига до нелепата практика да разчиташ на редактора да уеднакви заглавията и цитатите, а за критика на превода и дума не може да става. . .

От казаното дотук става ясно, надявам се, защо „единицата мярка“ за критическата дейност на младите се оказва *рецензията*, а двете специализирани списания „Факел“ и „Панорама“ — основно място за критическа изява. През разглеждания период в сп. „Факел“ например личи подчертаният стремеж към оформянето на един основен критически състав — най-често е присъствието на Н. Петев и С. Райков, по-скромно — с две рецензии — на Г. Цанков, а с по едно епизодично участие остават Ирина Васева и Светлозар Жеков. И тази подчертана ориентация към литературни критици дава определени плодове — по-високо равнище именно на

литературния анализ, търсене, макар и в конспективен план, на успоредия с развитието на българската литература. А като пример за правилен подход и органично съчетаване на литературно-критическия анализ и преценката на превода бих посочил рецензията на Н. Петев за „Садете рози в прокълнатата земя“ от Е. Веверис. Първата ѝ част представлява сбит разказ за необикновената съдба на този поет и анализ на неговата лирика — на тематиката ѝ и на главните особености в нейната поетика. Оттук именно тръгва критикът при разглеждането на преводите — без да се спира на частни, „технически“ въпроси, без да издребнява до взиране в отделни преводачески решения, той проследява доколко характерното за поезията на Веверис е съхранено в българското ѝ претворяване. Този път — от критическия анализ на самата творба, от определянето на най-същественото в нея до „проверката“, доколко то е съхранено при превода — е безспорно най-трудният. Но — доказват го всички сполучливи рецензии, а сред тях в сп. „Факел“ е и споменатата вече на Г. Цанков за „Избрани творби“ на Ал. Блок — и единствено повтореният. . .

И веднага, за да се озовем на другия полюс, ще посоча рецензията на Ирина Васева за „Похожденията на Шипов“ от Б. Окуджав. Собствено литературен анализ в нея няма — има пре-разказ. При това авторката явно е възприела доста буквално подзаглавието на романа, та безуспешно се опитва да ни убеди, че най-интересното в него е. . . „водевилният му характер“. Слава богу, първата част на рецензията свършва и И. Васева се насочва към превода. Но как? Като педантично проследява адекватното предаване на *особеното* в езиковата фактура (архаизми, жаргон и пр.) . . . и с това завършва. Така от цялата рецензия оставаме с откритието, че такъв виден преводач като Борис Мисирков умее да предава адекватно в стилно-езиково отношение текста. . .

Споменавам този пример не за да обезкуражавам И. Васева — тя има и нелоши рецензии в сп. „Панорама“, — а защото той е показателен поне в едно: как липсата на литературно-критически анализ се отразява и върху разглеждането на превода, свеждайки го до едни или други частни въпроси. . . Инак главната слабост на критиката в сп. „Факел“ виждаме в друго — в немалкото количество рецензии от типа „благодарение великолепния превод на. . .“. Позволявам си да ги нарека така, защото в тях се разглежда (по правило — задълбочено и компетентно) самата творба и накрая се изразява радост, че и българският читател ще се запознае с нея „благодарение великолепния превод на. . .“. Нека бъда разбран правилно: от собствен опит ми е известно, че в ред случаи се налага с едно, та и с половин изречение само да маркираш оценката си за превода. Но мисля, че и тогава то трябва да съдържа нещо характеризиращо го, а не да звучи като куртоазна фраза, изречена сякаш да опровергае известните думи на Нешо Бончев. И съвсем не мога да разбера защо, когато пишат за белетристични творби, и Н. Петев, и С. Райков, че и Г. Цанков нерядко анализират и стиловата палитра на творбата, и нейната езикова стихия, и тънките нюанси на словото — а по правило не споменават, че за да се долавя всичко това и в превода, сигурно някаква заслуга има и преводачът. . . Впрочем в споменатия си доклад Л. Илиев предлага да разглеждаме такива случаи като *косвена*, но несъмнена оценка и на превода. И е безусловно прав. Макар че още по-добре би било, ако косвената оценка се превърнеше в пряк — поне бегъл — анализ и на преводаческото майсторство. . .

Картината в сп. „Панорама“ е малко по-различна. Ако можем да говорим за — макар относително — утвърждаване на някои млади имена, за сравнително постоянното им насочване към критика на дадени национални литератури и пр., основания ни дава именно това списание. Няколко млади преводачи присъствуват на неговите страници с по няколко — от осем до три или две — рецензии. Вярно е, че няколко рецензии за четири години не говорят за бог знае колко голяма критическа активност; вярно е, че за всички тях заниманията с критика идват след основната им специалност — превода; но вярно е и това, че в лицето на Емилия Коралова, Райна Стефанова или Калина Цанева вече виждаме творци, ангажирани с критическото осмисляне на явления от френската, испаноезичната или полската литератури; че дори с по една-две изяви Красимира Михайлова или Георги Минчев будят интереса ни; че със сравнително редовното си присъствие Красимир Мирчев, Николай Аретов и Николай Б. Попов са открояващите се имена на младата смяна в критиката на превода и преводната литература.

В сп. „Панорама“ няма да срещнем рецензии, които въобще не засягат качествата на превода, макар нерядко той да се разглежда малко „технологически“, с оглед едни или други частни преводачески решения, които най-много са впечатлили — за добро или лошо — рецензента. Сравнително малко са и рецензиите, които напълно игнорират анализа на творбата като литературен факт (на някои от тях ще се спра по-нататък). Но в повечето случаи срещаме напълно грамотен критически анализ, умело литературно-историческо „ситуиране“ (когато става дума за творби от класиката), уверено очертан литературен и общокултурен „фон“. . . И ако трябва с примери да потвърдя горните си думи, ще посоча рецензиите на Е. Коралова или К. Цанева, на Кр. Мирчев, Н. Аретов и Николай Б. Попов (с отделни изключения). Наистина, ако говорим от позицията на една действително висока възискателност, основание за каквато ни дават възможностите на младите преводачи-критици, не можем да не отбележим и това, че понякога литературният анализ е бегъл и фрагментарен (например в рецензиите на Р. Стефанова); че почти винаги и у всички той остава несвързан с разглеждането на самия превод; че по правило липсват паралели — в пряка или косвена форма — както с нашата литература, така и с аналогични на разглежданото явления (тенденции, насоки) в други чужди literaturи. . . Нека обаче тези ми думи се схващат не като упрек, а като едно загатване за пътищата към висините на критическото майсторство, които — уверен съм — са по силите на споменатите автори.

Не мога да отмина обаче едно макар и епизодично, ала доста неприятно явление — рецензиите от типа „*както е добре известно. . .*“. Тъй като вземам този израз от Николай Б. Попов, дължа предварително да подчертая, че в повечето си рецензии той показва рядкото съчетание на великолепа литературоведска (и литературно-критическа) подготовка с познаване „отвътре“ на изкуството на превода; че с принципноста, категоричността и аргументираността си рецензии като „Томас Свинтила Елиът?“, разобличаващи едно дългогодишно браконьерство в превода, стават събития в литературния ни живот.

Но фразата, която цитирам, е от рецензията му за „Изгубеният рай“ на Милтън. С тези думи — „както е добре известно. . .“ — е въведена една характеристика от буквално два реда на тази класическа творба. Всичко по-нататък — и преди това — е посветено на превода на Ал. Шурбанов. Добре, съгласен съм, че този превод е събитие. Но не си ли дава сметка Николай Б. Попов, че пише за няколко хиляди (поне) читатели и че на всеки от тях, който не е англицист и литератор, *добре известна* ще се окаже навярно само шегата на Остап Бендер: „Роди се още един велик слепец — Омир, Милтън и Паниковски. . .“ И нима е допустимо, когато една творба на световната класика се появява за пръв път във великолепен превод (тоест има реалните шансове да стигне до по-широк кръг читатели), от рецензията за нея те да научат всичко — или почти всичко — за качествата на превода, а за самата творба и нейния автор — толкова или почти толкова, колкото от шегата на Остап Бендер?

Аналогично е положението и с рецензията на Николай Аретов за „Сантиментално пътешествие“ на Лорънс Сърни. Странно, но факт: след като в ред други свои изяви той показва и задълбочена литературоведска подготовка, и уверено владение на аналитичния критически „инструментарий“, тук Н. Аретов се е ограничил с няколко „обща места“ за особения роля на Сърни в развитието на прозата. И след като явно е отбелязал, че тази книга може да постави на изпитание читателското възприятие — нито дума, която да насочи, анализира и облекчи това възприятие. . .

Съзнателно се спирам на тези два примера от изявени млади критици на превода и преводната литература. Защото — макар да са епизодични дори в собствената им практика — те показват опасността от занижаване на *социалната ефективност* на *критиката*. А тя неизбежно спада — понякога и до нулата, — когато новопоявялата се творба се разглежда само *като превод*. И тази е именно високата цена на разкъсването на критиката на преводната литература и критиката на превода като изкуство!

Един обзорен доклад може да завърши и със споменаването на последния факт в разглеждания период от време. По ред причини обаче изчерпателността в случая се оказва невъзможна, поне за мене. Без да говорим за евентуалните пропуски, които — надявам се — ще бъдат компенсирани в изказванията, трябва да си даваме сметка, че голяма част от работата на младата критика остава още по предназначение „невидима“ — ямам предвид т. нар. „вътрешни рецен-

зии“ (и издателски, и по секции), чиято важност е несъмнена. . . Но това е отделен въпрос, а безспорно наше задължение е да се вгледаме поне във върха на айсберга, в онази част от критическата ни дейност, която е за „обществена консумация“.

В нея ключов според мен е проблемът за единството на литературно-критическия анализ и преценката на превода. Неособено сложен в теоретически план, на практика той се оказва решаващ за нейното обществено въздействие, тоест — за смисъла или безсмислието на съществуването ѝ. Затова смея да твърдя, че този въпрос ще се окаже ключов и при изпълнението на амбициозната и навременна „Програма. . .“ на СПБ — поне по отношение на оперативната критика.

Сигурно някому е направило впечатление, че предизвикателното *или* в заглавието по-нататък бе заменено от примирителното *и* — критика на превода и преводната литература. Какво пък, това е по-близо до реалното положение на нещата — въпреки че случаите на разкъсване на това двудеинно цяло все още са повече, отколкото ни се иска; и въпреки че същото това *и* подчертава най-често механичното съжителство на двата аспекта при разглеждане на преводна творба, отколкото органичния им синтез. . . Но ако е позволено един доклад да завърши в гамата на „критическите мечтания“, ще призная: иска ми се да вярвам, че именно това *органично единство*, този *синтез* (който днес срещаме само в отделни открояващи се случаи) е бъдещето на критиката на преводната литература и превода като изкуство. Дотолкова, че — защо наистина да не помечтаем — двата термина ще се схващат като синонимни, дори тавтологични. . .

А кому, ако не на младата смяна, се пада да измине пътя от днешния ни делник до утрешната територия на мечтите?